

O. SPENGLER A A. J. TOYNBEE

Vo filozofii dejín a v teóriách pokroku sa iniciovali i tzv. pesimistické (skeptické) teórie. Zvyčajne odmietajú akúkoľvek možnosť pokroku v dejinách alebo svoju súčasnosť kvalifikujú ako regresívnu v porovnaní s predchádzajúcimi obdobiami.

Starovek, ktorý nepoznal ideu pokroku, interpretoval dejiny ako zostupný proces, vyzdvihoval „lepšiu“ minulosť, zlatý vek, za ktorým nasledovala doba strieborná a železná. Až kresťanstvo hľadalo do budúcnosti optimistickjšie a s vierou.

Voluntarizmus Arthura Schopenhauera a Friedricha W. Nietzscheho sa premietol i do pesimistických stanovísk pri uvažovaní o povahe histórie. Presvedčenie o neusporiadanosti a dominantnosti náhodilosti v tomto svete priviedli Schopenhauera k zdôvodňovaniu zostupných tendencií a k odmietnutiu histórie ako vedeckej disciplíny, vzhľadom na jej neschopnosť pohybovať sa vo sfére vyšších abstrakcií. Modifikovane sú tieto Schopenhauerove náhľady vyjadrené i u F. Nietzscheho, pre ktorého je podstata všetkých historických faktov a udalostí rovnaká – spočíva v nemeniacej sa ľudskej prirodzenosti. I on odmietol potrebu histórie ako teoretickej disciplíny a v duchu svojho aktivizmu konštatoval, že „len pokiaľ história slúži životu, chceme jej my slúžiť“.⁵⁰ Odmietol tradičnú ideu dejinnej kontinuity a zmysluplnosť chápania a hodnotenia zmien. Nietzsche požaduje a vyzdvihuje „nehistorické vnímanie“ a považuje ho za jeden zo zdrojov prekonávania všetkého, čo nie je skutočne ľudské. Výzva na prehodnotenie všetkých hodnôt je prostriedkom na oslobodenie človeka od pút tých síl, resp. determinácií, ktoré mu pripisovala nemecká klasická filozofia dejín, najmä Hegel.

Pri úvahách o vzťahu medzi životom a históriou Nietzsche vytýčil tri druhy histórie: monumentálny, antikvárny a kritický, ktorý považoval za najhodnotnejší a najvyšší, lebo je najväčšmi v službách života. V konfrontácii život – história dominuje život. Nietzsche je zástancom kritického, nekompromisného prístupu k dejinám, hoci si je vedomý, že sme ich produktom so všetkými prejavmi slabostí, ľudského násilia, omylov a vášní. Skutočný historik musí disponovať silou a skúsenosťou, odkrývať v známom doteraz neznáme, nepočuté, a oslobodiť sa od apriórností. Súvisí to i s jeho hodnotením teleologizmu a usporiadanosti v sociálno-historických procesoch.

Iným spôsobom, ale predsa pod vplyvom nemeckej filozofickej tradície, spracovala problém historicity a sociálnych zmien filozofia dejín na začiatku 20. storočia, resp. v jeho prvých desaťročiach. Pokrok vedy a tech-

niky a vznik masovej kultúry boli sprevádzané kultúrnym pesimizmom. Tento vývoj sa osobitne radikálne realizoval v Nemecku, pretože tu neboli až také významné osvietenské tradície ako vo Francúzsku. Táto tendencia sa prejavila v obsahovej profilácii pojmov „civilizácia“ a „kultúra“.

Poznamenávame, že pojem civilizácia sa formoval na francúzskej pôde osemnásteho storočia a znamenal, celkom v zmysle osvieteniského chápania pokroku, vývojový proces smerujúci k sebauskutočňovaniu človeka, zahrnujúci nielen „materiálnu kultúru“, ale i oblasť morálky. V protiklade k Francúzsku, kde pojmy civilizácia a kultúra boli v podstate synonymické, v Nemecku bol ich obsah diferencovaný. S pojmom civilizácia sa v buržoáznom vedomí spájala predstava zvláštneho správania francúzske hovoriacej aristokracie, meštianstvo sa však vrátilo ku svojej „kultúre“. Vedomie meštianstva liplo na kultúre a odvolávalo sa na ňu o to väčšmi, o čo pomalšie sa realizovala jeho politická emancipácia. S pojmom civilizácia sa spájala predstava materiálnej kultúry, napr. technický rozvoj a jeho aplikácie. V tejto duchovnej atmosfére vznikli teórie sociálnej zmeny, členiace historický proces cez kultúrne krízy na dejinné cykly. Rozvoj civilizácie sa pokladal iba za akumuláciu materiálnych hodnôt a výroby, kým špecifický obsah kultúry a jej „duchovná podstata“ našla svoj výraz v jedinečnom rozvoji vznikajúcich a znovu zanikajúcich spoločností. Navyše, k tejto tendencii sa úzko viažu analógie medzi sociálnym a biologickým a do zdôvodnenia osudov kultúry prenikajú biologické prvky – analógie s telom a s rôznymi orgánmi.

Najvplyvnejším predstaviteľom tejto línie bol Oswald Spengler (1880 – 1936). Pred ním podobný „osud“ civilizácie rozvíjal už Američan B. Adams.

Spenglerova práca *Zánik Západu*⁵¹ sa stala reprezentatívnou filozofickou reflexiou svojej doby v Nemecku. Čitateľ bol presvedčený, že v nej nachádza odpovede na to, čo sa udialo po prvej svetovej vojne a prečo sa to udialo, a zároveň v nej hľadal univerzálnejšie teoretické zdôvodnenie historických procesov.

Spengler bol pod vplyvom štyroch koncepcií filozofie dejín:

1. F. Nietzscheho,
2. W. Diltheyho,
3. biologických (organistických) koncepcií, ktoré sú vyjadrené v tematizácii cyklu od vzniku po zánik (smrť) kultúrnych organizmov,
4. Rousseauovým odmietnutím civilizačného pokroku.

Spengler zdôrazňoval, že jeho príspevok k výkladu dejín znamená obrat vo vede i v myslení a pritom vychádzal z radikálnej kritiky dovtedajšieho historického myslenia. Zvýraznenie polarít prírody a dejín považoval za jeden zo svojich prínosov a objavov. Vychádzajúc z ich meto-

⁵⁰ NIETZSCHE, F. W.: *Nečasové úvahy I*. Praha : Mladá fronta, 1992, s. 83.

⁵¹ *Der Untergang des Abendlandes*. Kniha zaznamenala desiatky vydání, prvé v roku 1918.

logickej heterogénosti, rigorózne postavil proti sebe kauzálne súvislosti vlastnej prírodnej skutočnosti a svoju metódu historického poznania – fyziognomiku. Spengler konštatuje, že „nad mapou dejín sa nerozprestiera príčinnosť, ale osud, okolo ktorého bez povšimnutia prechádzali všetci, čo konštruovali rozumové sústavy sveta, ako Kant, alebo so svojimi abstrakciami nedokázali nadviazať kontakt so životom...; pre historika, ktorý sa dopracoval k neobmedzenej slobode, neexistuje nijaká príčina a účinok“.⁵²

Protiklad medzi prírodou a dejinami tu vystupuje ako polárnosť rôznych obrazov skutočnosti, prvému sú vlastné zákony, druhému – intuitívne obrazy. Spengler postavil proti sebe svet prírody a svet dejín, ktorý je, podobne ako u Diltheyho, prvotný voči prírodnej sfére. Nehľadiac na uznávanie materiálnych či ideálnych determinantov v historickom procese, kritizoval zavádzanie kategórií prírody do úvah o dejinách.

Spengler bol energickým zástancom autonómie historickej vedy, ktorej kroky nemôžu byť zaťažené všeobecnými formuláciami a zákonmi. Konštatoval, že poznanie prírody sa dá naučiť, ale znalcom dejín sa možno iba narodiť. Dejiny sú nepretržité vznikanie a zanikanie, poznateľné len intuíciou.

Za svoj najväčší prínos, ktorý charakterizoval ako koperníkovský objav a revolúciu, považoval stanovenie siedmich hlavných kultúr: čínskej, indickej, babylonskej, egyptskej, antickej, arabskej a kultúry Inkov, pričom každá z nich trvala tisíc rokov.

I keď ostro vystupoval proti naturalizmu, na zdôvodnenie fungovania sociálno-historických mechanizmov využil biologický pojmový aparát. Jednotlivé kultúry prezentuje ako organizmy, svetové dejiny sú ich biografiou. Každá z kultúr vzniká, prežíva svoje detstvo, mladosť, zrelosť a starobu, potom ako organizmus zaniká. Priebeh kultúry je organický, zákonite daný, žiadna kultúra sa nemôže vyhnúť svojej „nevyhnutnosti“. Spengler zdôrazňuje, že kultúry majú podobný osud, svoj vlastný obsah, život, cítenie, vlastnú smrť. Dozrievajú a zanikajú ako kvety, rastú rovnako a bezúčelne. Spengler vidí vo svetových dejinách obraz večného utvárania, pretvárania a zániku. Téza o nezávislosti každej kultúry je predpokladom celého ďalšieho rozvíjania problému: Spenglerove kultúry, zhodné morfológiou svojej štruktúry (t. j. organický princíp zrodu, rastu, vyvrcholenia, zániku), sa odlišujú fyziognómiou svojho obsahu; obsahovou náplňou svojich jedinečností a špecifik – každá kultúra má charakteristické a vlastné umenie, svetonázor, morálku, svoje idey, ktoré realizuje. Sú izolovanými lokálnymi cyklami, oddelenými od seba nepreniknuteľnou hradbou osamotenosti. Sú uzavreté v čase a ich charakter je „neprenosný“.

⁵² SPENGLER, O.: *Der Untergang des Abendlandes*. Gekürzte Ausgabe. München : C. H. Beck, 1959, s. 37 a n.

Podľa Spenglera v každej kultúre vyrastá i vlastný duchovný typ, ako jej výraz, realizujúci jej výtvary i jej hodnoty. Individuá, ako nositelia príslušnej kultúry, majú podobné myslenie, predstavy, túžby. Tak z antickej kultúry vzišla duša apolónska, z arabskej – magická, zo západoeurópskej – faustovská. Neopakovateľné špecifiká kultúr nedovolia vzájomný diskurz, pretlmočenie duchovných výdobytkov a produkcie (filozofie, vedy, umenia, náboženstva, foriem politického života a podobne) a ich využitie. Nemožno preniknúť do sveta foriem, ktoré sú produktom iných ľudí. Ak Dilthey formuloval východiská, možnosti a využitelnosť hermeneutickej metódy, Spengler „zastavil“ možnosť poznania minulého, resp. ho obmedzil na veľmi podmienené a symbolické.

Keď kultúra vyčerpá svoje tvorivé možnosti a zaniká, Spengler zdôvodňuje toto jej vyčerpanie nástupom civilizácie ako úpadkovej formy. Práve tu nadobúda význam rozlíšenie medzi civilizáciou a kultúrou, ktoré sme už uviedli. Kritický bod sa dosahuje, keď sa z kultúry „stáva“ civilizácia. Vzťah medzi nimi chápeme v duchu Spenglerovej argumentácie – je určený genetickou postupnosťou. Každá kultúra má svoju vlastnú civilizáciu, ktorá vedie k jej zániku, je nevyhnutným osudom kultúry, je ukončením kultúrneho života, poslednou strnulosťou jej vývojových fáz. Čínska kultúra zahynula mandarinizmom, indická budhizmom, grécka kultúra helenizmom – to sú civilizácie svojich kultúr. Podľa Spenglera je pre civilizáciu typický rozum, je praktická a utilitaristická, prináša technické vynálezy, peňažné hospodárstvo. Vzniká moc civilizácie, peniaze ovládajú politiku.

Spengler uvádza celý rad príkladov na zdôvodnenie svojich schém. Proti západnej kultúre (gotika, baroko, Shakespeare, Bach, Kant, Goethe) stojí európska moderna, ktorá, ako všetky civilizácie, proti morálke aischylovskej, danteovskej atď. vybuodovala ideál plebejskej praktickej morálky s ideou všeobecného šťastia a mieru. Na duchovnom poli civilizácia prináša skepsu a nenáboženskú epochu. Štáty koncentrujú svoju moc, realizujú expanzívnu politiku, ktorá vedie k vojnovým konfliktom.⁵³

Preto je prirodzené, že Spenglerove chápanie dejín celkom problematizuje a zamietá ideu pokroku. Neinterpretuje dejiny ako zmenu historických foriem, medzi ktorými treba hľadať obsahové súvislosti, ale ako nepretržitý kolobeh, v ktorom má každá kultúra svoju vlastnú predstavu o avete. Nemožnosť komunikácie medzi nimi viedla k jednej z najvyhranenejších foriem sociálneho skepticizmu minulého storočia.

Jedným z vrcholov pesimistických tendencií vo filozofii dejín sú práve Spenglerove práce. Jeho filozofia dejín posilnila po prvej svetovej vojne konzervatívne a monarchistické zložky verejnej mienky v Nemecku.

Vplyv Spenglerovej filozofie dejín, podobné riešenia dejinnosti a zmeny presiahli hranice nemeckého myslenia. Pokračovali v rôzne zmodifikovanej podobe a členení historického procesu na „civilizácie“ či „kultúry“

⁵³ Tamže, parafrázované.

u Q. Wrighta, St. Cassona a A. J. Toynbeeho, ktorý však neinterpretuje cykly tak rigorózne ako Spengler a dejinnej empirii ponecháva širší priestor.

Dielo anglického historika Arnolda J. Toynbeeho (1889 – 1975) je súhlasne považované za jeden z najrozsiahlejších a najvplyvnejších príspevkov do filozofie dejín 20. storočia.

Odkláňa sa od tradičnej štruktúry histórie a od zdôrazňovania eurocentrizmu. Toynbee pripodobňuje dejiny ku košatému stromu, z ktorého vyrastajú vedľa seba vetvy symbolizujúce jednotlivé civilizácie. Upozorňuje, že zavádzajúcim prvkom v spoločenskom prostredí bola skutočnosť „že západná civilizácia rozhodla v našich dobách sieť svojho ekonomického systému na celý svet a chytila do neho celú žijúcu generáciu ľudstva všetkých obývaných krajín a splavných vodstiev povrchu platény ... Myšlienka, že súčasné zjednotenie sveta na západnej báze je dovršením jediného súvislého procesu, ktorý sa týka celých ľudských dejín, je násilným prekrúcaním historických faktov, zavinených drastickým obmedzením historického rozhľadu.“⁵⁴

Je zástancom širokých a obsiahlych zovšeobecnení – horizontálnych i vertikálnych – ktoré majú byť výsledkom empirického prístupu – na rozdiel od aprioristického prístupu, za ktorý kritizoval Spenglera. Kritizuje i zúžený historický prístup, obmedzujúci argumentáciu iba na výklad faktov, bez filozofického pohľadu. Jedným z cieľov Toynbeeho projektu bolo osvetliť a pochopiť povahu prítomnosti objasňovaním minulosti. Podľa Toynbeeho požiadavky história nemôže byť izolovaná od ostatných spoločenských vied; poznanie ľudských a spoločenských súvislostí sa deje len v jednote všetkých spoločenských vied. Za najschodnejšiu a najobjektívnejšiu cestu poznania civilizácií považuje formu porovnávacích prístupov a štúdií, ktorá privedie históriu ako vedu k možnému hľadaniu analógií a opakovateľností. Uvádza mimoriadne množstvo historických faktov, osobností a dát ako ilustratívny materiál i ako prostriedok na syntézu⁵⁵ (formulovanie zákonov, ktoré sa dajú z dejín odvodiť).

Pre Toynbeeho je cieľom histórie ako vedy poznanie božského a mystické zjavenie. Smerovanie dejín, ich všeobecná tendencia je božský výkon. Konkrétna realizácia historického je uskutočnením slobodnej vôle elity (menšiny).

Základnou kategóriou Toynbeeho filozofie dejín je pojem civilizácia, pričom každá sa realizuje v rovnakých fázach: zrod, rast, pád, rozklad, zánik. Zároveň uvádza existenciu dvadsaťjeden civilizácií, hľadajúc predovšetkým ich totožné znaky. Pre Toynbeeho je to prostriedok hľadania možných zovšeobecňujúcich tendencií, ale pritom dostatočne neobjasňuje špecifické znaky etáp vývoja i samotných civilizácií. Genéza každej civili-

⁵⁴ TOYNBEE, A. J.: *Studium dějin*. Praha : Práh, 1995, s. 146, 147.

⁵⁵ Toynbeeho desaťzväzkové dielo *A Study of History* obsahuje 6000 strán a 3 milióny slov.

zácie je však podľa neho iracionálnym fenoménom, k jeho podstate nemožno preniknúť, Toynbee pripisuje jej zrod pulzácií, ktorá preniká celým vesmírom. Zdôrazňuje však, že neverí v osudovú nevyhnutnosť zániku civilizácií, „že by mali stanovené maximálne životné rozpätie ako organizmy. V tomto ohľade mám opačný názor než veľký génus Oswald Spengler. Neverím ani, že civilizácia začne upadať preto, že sa zhorší jej prostredie. Domnievam sa, že príčinou úpadku nie je úder zvonku, ale vnútorné duchovné nedostatky – akýsi druh demoralizácie, za ktorú nesieme sami zodpovednosť“.⁵⁶ Demoralizovanie Toynbee pripisuje falošnému uspokojeniu a opojeniu pýchou, ktoré môžu zavládnuť v spoločnosti a ktoré predchádzajú jej pádu. Zánik teda nie je nevyhnutným procesom. Významnou dejinotvornou silou je v Toynbeeho filozofickom zdôvodňovaní elitná „tvorivá menšina“, ktorá v historickom procese prezentuje nové horizonty a vytvára nové hodnoty, prijímané ostatnými, väčšinou. Vedie ju k tomu takzvaný „zákon výziev“ a „odpovedí“, reakcií. Príroda dáva impulzy na aktivitu elity a Toynbee hodnotí túto tendenciu ako zákonitú. Determinujúcimi výzvami sú napríklad: existencia morí, vyzývajúca na ich využitie, geografické podmienky vyzývajú na využitie prírodných daností a podmieňujú ľudskú aktivitu.

Toynbee však neprijíma stanovisko starších koncepcií filozofie dejín, že vyspelosť kultúry súvisí s priaznivými geografickými podmienkami. Prírodné je pre neho len potencialitou, „výzvou“, vytvára sily, impulzy a energiu na konfrontácie s prírodným. Takýto prístup však Toynbeemu neumožňuje presvedčivo zdôvodniť, prečo sa najvyspelejšie civilizácie nerozvinuli napríklad v drsných podmienkach; ako nemenné geografické danosti determinujú spoločenské vzťahy, sociálne krízy, resp. fázy rastu, rozkladu a pod. Toynbee síce konštatuje, že na realizáciu výzvy musia existovať podmienky, a zdôvodnenie hľadá aj v tzv. zákone kompenzácie. Ak „výzva“ nachádza v štruktúrach civilizácie príslušnú odpoveď, ohlas, zaznamenávame jej rozvoj. Fázy pádu, rozkladu, zániku civilizácie sú výsledkom oslabovania síl elitnej menšiny. Toynbee využíva bohatosť sociálnej štruktúry spoločností a existenciu konfliktov sociálnych skupín v dejinách a vidí v nich jeden z rozhodujúcich faktorov rozkladu a zániku civilizácií – výsledok odcudzenia medzi menšinou a väčšinou. Tá však nemôže tvoriť kultúrne dejiny, funkcia menšiny, elity je pre zrod a rast civilizácie nezastupiteľná. Podľa Toynbeeho zovšeobecnení spoločnosť ako celok nerealizuje trvalé tvorivé výsledky, tie sú výsledkom aktivity indi-viduá, ktoré predstavujú „elitnú menšinu“.

Najvyšším stupňom (výkonom) funkčnosti každej civilizácie je však dosahovanie náboženskej intuície a v procese zániku je vystriedaná civilizáciou, ktorá je schopná demonštrovať ju v hlbšej forme. Predstavuje istý spájajú článok medzi minulosťou, súčasnosťou a budúcnosťou. Obroda ľudskej duše, náboženské vedomie, zjavenie pravdy prostredníctvom Bo-

⁵⁶ TOYNBEE, A. J.: *Studium dějin*. Praha : Práh, 1995, s. 12.

ha sú pre Toynbeeho prostriedkami prekonávania sociálnych a kultúrnych rozdielností cestou spásnej pokory.⁵⁷

Napriek rozsiahlosti a faktografickej bohatosti svojho diela A. Toynbee nevyriešil problém fungovania mechanizmu veľkých spoločenských systémov, „rytmus“ dejinných zmien, či problémy kriteriálnosti. Kritizujúc apriorizmus, nevyhol sa špekulatívnemu budovaniu schém, do ktorých zasadil – bona fide – historické fakty a súvislosti. Nevytvoril napokon ani predpokladanú komplexnú filozoficko-historickú syntézu dejinného pohybu. Je však považovaný za jedného z najpodnetnejších, najerudovanejších a najcitovanejších predstaviteľov filozofie dejín a histórie ako teoretickej disciplíny nášho storočia.

⁵⁷ Pozri aj DUPKALA, R.: *Úvod do filozofie dejín*. Bardejov : Fotopress, 1998, s. 129 a n.

XII. „SOCIOLOGIZÁCIA“ IDEY POKROKU A PROBLÉM KRITERIÁLNOTI

V novovekých dejinách sociálneho myslenia bola neraz postavená otázka, či je pokrok reálnym sociálnym fenoménom, alebo iba filozofickou či ideologickou fikciou. Pojem pokrok sa stal pre človeka nášho veku samozrejmosťou a, ako sme už upozornili, ako kategória sociálnej filozofie a sociológie bol postupne oslabovaný a vytlačovaný na okraj záujmu v európskom i americkom prostredí noetickými, axiologickými i ideologickými argumentmi. Problém poznania a explikácie mechanizmov sociálnych zmien je však stále aktuálny a súčasťou jeho riešenia býva aj hodnotenie časových udalostí, historických trendov a perspektív. Ak si majú teoretické prístupy k spoločenským javom zachovať skutočnú, a nie iba predstieranú objektivitu, nemožno ich diferencovať na „tie pravé“ a „nepravé“. Hoci možno pripustiť iluzórnosť alebo dobovú ohraničenosť niektorých z nich, nemôžeme ich odmietať ako objekty teoretického záujmu iba preto, že ich interpretácia sa v minulosti uberala cestami, ktoré sú neraz v súčasnosti neakceptovateľné.

Formovanie a tematizácia idey pokroku a teórií sociálnych zmien, najmä v USA, sa v 20. storočí realizovali v úsilí splniť dve základné požiadavky: odmietnuť špekulácie a metafyzické prejavy prítomné v tradičnej filozofii dejín a riešiť predmetnú problematiku aktuálne zo sociologických aspektov. Najmä americká sociálna veda sa chcela vyhnúť prijímaniu téz a predpokladov vyplývajúcich zo subjektívnych postojov, z dobových tradícií a zvykov.

Staršie európske koncepcie pokroku budované na pôde filozofie dejín uvažovali predovšetkým o tom, čo by mohlo byť pokrokom, a sekundárne riešili reálnu analýzu sociálnej skutočnosti; pokrok tu dominoval ako idea. Kládli sa aj otázky, či je pokrok skutočne prezentovateľný v historickom pohybe celých ľudských dejín, alebo len v niektorých etapách. Aký je jeho „smer“ a formy „postupu“, či sú dejiny súvislé, pretržité, cyklické, spirálovité, zákonité, alebo náhodilé. Filozofické úvahy však zvyčajne a priori vytyčovali ideály pokroku a jeho kritériá a sledovali, ktoré javy sociálnej reality sú v súlade s postulovanými ideálmi. Od obdobia osvietenaských teórií sociálneho perfektibilizmu a ich kontinentálnych a ustrovných modifikácií filozofia dejín stanovovala ciele, ku ktorým má smerovať spoločenský vývoj a pokrok. Rozvíjajúca sa sociológia a liberálna sociálna filozofia sa sústredili skôr na príčiny, funkcie a zmysel premien.

Americký sociálnofilozofický a sociologický výkon uplynulého storočia sa niesol dominantne v duchu požiadavky J. Deweya, aby ľudia pod vplyvom filozofie uvažovali o svete tak, že budú brať do úvahy existujúci stav spôsobu života, vedy a politiky. Uvažovanie o pokroku neznamenal návraty k rekonštrukcii minulosti a jej porovnávanie s dosiahnutým aktu-